

Спецификата на адмиративните употреби в трите глаголни лица

гл. ас. д-р Красимира Алексова,
Катедра по български език

Основната задача на настоящия доклад е да разгледа спецификата на употребите на българския адмиратив в трите глаголни лица. Проблемът за взаимодействието между граматическите категории в рамките на дадена част на речта е един от основните въпроси на морфологията, успоредно с установяването на инварианта на морфологичната категория, описанието на формалните ѝ средства и обобщаването на основните употреби.

Преди да се насочим към обсъждането на основния въпрос в доклада, ще изложим виждането си за значението и граматическия статус на адмиратива в българския език, за да обосновем становището си за вида на взаимодействието между него и глаголното лице.

Според нас адмиративът (- *Ух, то било наши Дончо, пък аз жъна и си мисля: кой ли гръмоли по пътя?* (А. Каралийчев); *Среща го Къньо Бѣзлата и му дума: - Бравос бе, папурник! Бравос! Кой се е надявал, че в тая куфалница имало нещо! Че ти си бил цял търговец бе, диване! Цял джамбазин!* (Чудомир) представлява емоционално-експресивно заключение, извод, обобщение за разминаването, несъответствието между предварителните представи на говорещия за даден факт и реалното положение на нещата. Опровергаването на очакванията на субекта (разбирани като включващи както незнанието му за дадени факти, така и предварителните му представи за нещата) поражда изненадата му, която може има различна степен на експресивност и да обхваща диапазон между констатация за несъответствието, през учудване до силна изненада. В този случай семантиката на адмиративните форми може да бъде представена по следния начин: “Оказва се, че Х е вероятно, въпреки че аз мислех, че не е, и това ме учудва”. Или още: “Оказва се, че Д (Д - реално действие, състояние), въпреки че аз не очаквах, и това ме учудва.”¹ Така представеното значение на адмиратива предполага и определянето на неговия граматически статус като специфична емоционално-експресивна употреба на умозаключителния модус (конклузива). Трябва обаче да подчертаем, че не всяка изненада представлява адмиратив, а само тази, която по своята същност е заключение, извод, обобщение за опровергаването на предварителните представи на говорещия за даден факт и неговото реално положение. И още – не всяка експресивна употреба на конклузива представлява адмиратив, тъй като умозаключителният модус притежава и други стилистично оцветени, експресивни и емоционално натоварени употреби.

¹ Подобна е формулировката, което дава на адмиративната семантика И. Мелчук: “аз очаквах това срещу аз не очаквах това” (Мелчук 1998:197). Р. Ницолова разглежда адмиратива като противопоставяне между минало когнитивно състояние на незнание и сегашно когнитивно състояние на знание - “аз вече зная, че р (с р се означава пропозиция - б.м. Кр. Ал.), но истинността на р е неочаквана за мене и ме учудва, т.е. преценката се съпровожда и с някакво оценъчно отношение, както и със съответна емоционална реакция.” (Ницолова 1993:141).

Адмиративните форми могат да имат и допълнителни нюанси и употреби, напр. да служат за изразяване на комплименти (*О, колко хубава (била) станала дъщеря ти!*), за постигане на ироничен ефект (*Аз снощи - започна Димо, - като си отиде Джурката, легнах си ей там ъ, на пейката, завих се с капламата. Изкарал съм един съм, събуждам се - лошо ми е, ще умра, нещо ме души. Не мога да разбера какво ми е, ама казвам ви, умирам. Бре, каква е таз работа! Ставам, поглеждам нагоре, аз съм бил легнал под Радославов! Той слизал да ме души! Станах, вземам си капламата, лягам си ей тука, под Гешева, и спах до сутринта като агне.* (Й.Йовков) и др.

В плана на израза адмиративните употреби се открояват със своята специфика – възможността спомагателният глагол *съм* да отпада в 3 л. поради силната експресия, породена от учудването на говорещия. Употребите без глагол *съм* в 3 л. преобладават, те са по-често срещаният случай. Нашите наблюдения показват, че адмиративни употреби имат повечето глаголни времена – в корпуса от ексцерпирани примери липсват само адмиративни употреби на конклузивните бъдеще предварително и бъдеще предварително в миналото, което според нас е резултат от степента им на маркираност в плана на съдържанието.

Тъй като чрез адмиратива се дава оценка на знанието на говорещия - един малко вероятен факт от гледна точка на говорещия се оказва истинен и това разминаване поражда изненада, смятаме, че адмиративът представлява явление в рамките на епистемичната модалност.

Преди да се спрем обаче на конкретните случаи за взаимодействие между адмиратива и глаголното лице в българския език, ще уточним причините за пораждането на тези специфични влияния. Ще изходим от проблема за видовете значения от гледна точка на тяхната морфологизация. Разграничаваме следните случаи: 1. морфологизирани значения (категориални значения, чиято релевантност се доказва с комутационната проверка), 2. неморфологизирани значения, в рамките на които се отделят: 2.1. синкатегориално (още конкатегориално, съкатегориално) значение, което отговаря на комбинацията на няколко признака в парадигмата и представлява комбинация от инвариантите на няколко категории, и 2.2. контекстуално, създадено от ситуацията, контекста и различни прагматични фактори. Изхождайки от тази позиция за значенията според тяхната морфологизация, взаимодействието между адмиративните употреби и глаголното лице не представлява синкатегориално значение напр. като итеративността, т.е. не е вътрешнопарадигматично взаимодействие между релевантните признаци на конклузива като част от категорията “модус на изказването на действието” и на категорията “глаголно лице”, а е определено от прагматични фактори. Субектът на адмиративните форми в българския език може да бъде и в трите лица, като ограниченията, или по-скоро спецификата на адмиративните употреби според граматическото лице имат прагматичен характер. Това посочва в своето изследване за евиденциалността като модализирана глаголна категория в българския език и Р. Ницолова (Ницолова 2002).

При съпоставка на адмиративните употреби в трите лица по тяхната честота установихме, че сравнително по-редки са случаите, в които говорещият умозаклучава нещо за себе си, което се оказва изненадващо за самия него, отколкото употребите във 2 и 3 л. Именно поради тази причина адмиративните употреби в 1 л. ед.ч. са подчертано експресивни. От ексцерпираните примери се вижда, че могат условно да се разграничат

четири случая с адмиратив в 1 л. ед.ч. На първо място могат да се посочат случаите, в които говорещият преоценява предходните виждания и представи за самия себе си:

- *Бей! Пак съм бил силен бе! Като тупнах гражданина в земята, издумтя като тъпан! (Й.Йовков);*

Тамара (затуля си в отчаяние очите плачуца). И аз съм го любила! Аз съм страдала за него. Аз презрях бащина воля, моминска чест, достойнство, светло бъдеще. (Ив. Вазов);

Тамара. Изменник! Потънал до шия в тинята на позора. Да се опълчи против отечеството! Боже, на какво място съм била хвърлила сърцето си. (Ив. Вазов);

//кòлко съм билà изостàнала// не знаям че са го билì пуснали тòзи булевàрт// (Алексова НКРР);

Асен. - Това е чудо божие. Бедна измъчена щерко, той бил достоен за твоята любов... Как съм бил жесток към вас... (Ив. Вазов).

На второ място - възможно е говорещият да преоценява не точно представите за собствената си личност, за собствените си чувства, а да изразява чрез адмиративните употреби в 1 л. ед.ч. изненадващото си настоящо откритие за миналото си незнание на факти, засягащи собствената му личност, напр.:

Боже, викам, аз съм щяла да хвъркна у въздуха значи, къщата цялата да я запали (Николова ИКРР).

Подчертано експресивният характер на тези употреби се поражда от заключението, че предходните знания на говорещия за нещата са се оказали заблуда, че са неистинни и противоречат на фактическото положение.

На трето място могат да се отделят условно употребите, при които става ясно, че говорещият, макар че не е бил във възпрепятстващо възприемането и осъзнаването физическо и психическо състояние, е забравил изцяло за събитията, не си ги спомня, т.е. става дума за “неосъзнато или забравено знание”, напр.:

(Част от разговор по телефона.) //ò/ чàкай да спрѐ котлòнъ... ò:/ билà съм го спр'àла/ а тичам с детето на ръцè// (Алексова НКРР);

(Информаторката вади някаква блуза в плик от сака си за пътуване, като въобще не си спомня, че преди това сама си я е наредила в багажа.) //ò: и такава блуза съм си нòсила// (Алексова НКРР);

А //квò стàва?/ заштò ме пита дали да се конèктне// че когà връската е прекòснала/ когà е влизано че да прекòсне? à!/ билà съм вл'àзла ф интернетъ и съм забрàвила да изкл'учъ!/ бор'àна нали ме вìкна бързо да трèгваме/ а т'а самà е пропàднала връската// (Алексова НКРР);

//йà глèдай стèфче/ ймала съм билì пàпка на тòзи комп'утър// (Алексова НКРР).

Четвъртият случай включва примерите, в които говорещият не е бил в състояние, което да му разреши възприемането, осъзнаването на факта, затова в изказването той изразява учудването си от настоящото откритие, напр.:

- *Бре! Аз съм се уснал. Джурка, добрутро. - Добрутро, Димо. Наспа ли се? Как спа? (Й. Йовков);*

- *Аз снощи - започна Димо, - като си отиде Джурката, легнах си ей там è, на пейката, завих се с капамата. Изкарал съм един сън, събуждам се - лошо ми*

е, ще умра, нещо ме души. Не мога да разбера какво ми е, ама казвам ви, умирам. Бре, каква е таз работа! Ставам, поглеждам нагоре, аз съм бил легнал под Радославов! Той слизал да ме души! Станах, вземам си капламата, лягам си ей тука, под Гешева, и спях до сутринта като агне. (Й. Йовков).

Адмиративните употреби във 2 и 3 л. не показват ограничения, доколкото говорещият по-често прави заключение относно изненадващи факти за съкомуникатора си или за трето лице. Ето няколко примера с 2 л. ед.ч.:

Танчо. - Стойте малко бре, да му са порадвам на човека, ей, доживяхме... (И млъква. Взира се в лицето му, усмихва се широко и разперва ръце.) Бай Гавриле! Ама ти ли си бил... ааа, гледай чудо! (И пак още по-буyno го прегръща.) (Н. Русев);

Среща го Къньо Бѐзлата и му дума:

- Бравос бе, папурник! Бравос! Кой се е надявал, че в тая куфалница имало нещо! Че ти си бил цял търговец бе, диване! Цял джамбазин! (Чудомир).

Примерите с адмиративни форми в 3 л. са множество, като не съществуват според нашите наблюдения фактори, ограничаващи употребите – нито прагматични, нито лексикално-семантични. В сегашно време преобладават употребите на *съм* и *имам*, но другите глаголни времена посочват значително разнообразие от глаголи, групирани по семантичен признак.

Очите на Токата попораснаха: “Такваз ли била работата!” - като че казваше погледът му, докато слушаше писаря. (Й. Йовков);

Значи, ето за какво бил дошъл Макар! (М. Шолохов – Г. Жечев) (цит. по Куцаров 1984:70.);

Гледай го, какъв бил!... А аз го знаех за порядъчен човек. Какъв прикрит лицемер... (Кр. Кюляков) (цит. по Дьомина 1959:325-326.)

Адмиративните употреби в 1 л. мн.ч. са по-редки от употребите в 1 л. ед.ч. Тук ще посочим следния пример:

Колко бяхме глупави досега, казваха помежду си, та не сме умеели да си живеем словесния живот, не е имало кой да ни държи едно слово, ами всичко сме правели на ръка (Й. Радичков) (цит. по Герджиков 1984:226).

Адмиративни употреби във 2 л. мн.ч. не открихме в ексцерпираните примери, но това не означава, че са недопустими или несъществуващи, но самият факт говори за тяхната относителна рядкост.

Сред адмиративните употреби на конклузива в мн.ч. преобладават третоличните, което отговаря на положението в единствено число. Ето няколко примера в 3 л. мн.ч.:

Анна (тихо на Асеня). Как не знаехме, как не знаехме, че се обичали! (Ив. Вазов);

//йа/ тийа рибѝци билѝ глѝдни/ гѝн 'ѝт хранѝта като лѝди// (Алексова НКРР)

Тук накратко ще споменем, че в изследванията, посветени на модусите на изказване в други езици, говорещи се на Балканите и в Източна Азия, също се разглежда въпросът за функционирането на модусите, а в частност и на адмиратива, в трите лица (напр. Генчева и др. 1994, Медиативното изказване 1996). Най-голям интерес представляват случаите в 1 л. ед.ч., особено що се отнася до умозаключителните и адмиративните употреби.

Според схемата, дадена от Т. Кърноу като обобщение на данните за изразяването на изненада в турски, български, арменски и албански език в работата на Зл. Генчева, А.

Донабедиан, М. Мейдан и Р. Камю (Генчева и др. 1994), изненада не се изразява с форми в 1 л. В схемата на Т. Кърноу под “mirative” трябва да се разбира медиативност, опосредстван модус на изказването на действието (Кърноу 2000). Авторът използва този термин, за да обори вижданията на С. Деланси, в чиято концепция водещата стойност при опосредстваните модуси (при косвеноевиденциалността, медиативността) е (ад)миративността (срв. Деланси 1997, 2001). Ето и схемата на Т. Кърноу, представляваща обобщение на изследването на Зл. Генчева, А. Донабедиан, М. Мейдан и Р. Камю (Кърноу 2000):

	Hearsay	Inference	Surprise
Mirative – 1 st person	restricted	Rare	never
Mirative – 2 nd person	OK	OK	unusual
Mirative – 3 rd person	common	Common	common

Таблица №1: Употребите на преизказването, умозаклучението и изненадата в трите глаголни лица (Кърноу 2000)

Както се вижда, изразяването на изненада е невъзможно в първо лице според авторите на цитираното от Т. Кърноу изследване. В тази схема обаче не се включват данните от българския език, тъй като според Зл. Генчева умозаклучението се изразява от перфекта (Генчева и др. 1994:145 в забележка под черта №1, 146), а адмиративът в българския език според авторката е една от употребите на перфекта, и по-точно реинтерпретация на умозаклучителната стойност на перфекта (вж. Генчева 1990). Ако се направи обаче дори бегъл преглед на адмиративните употреби в турския език, цитирани в различни изследвания, ще видим, че всъщност съществуват адмиративни употреби в 1 л. ед.ч. Първият пример, с който М. Мейдан онагледява адмиративните употреби, е именно в 1 л. ед.ч. :

Eyvah! Santa-m-i tren-de unut-muş-um! (Мейдан 1996:135)

(О! Забравил съм чантата си във влака!)

Трябва обаче да се има предвид, че понякога именно този тип употреби в 1 л. ед.ч. – несъзнателно действие, неконтролирано действие, което се възстановява от говорещия на базата на следите, на последиците от него, се класифицират като умозаклучителни. Авторите на цитираната по-горе статия например смятат, че адмиративните употреби принципно не са възможни в 1 л. ед.ч., дори и някои умозаклучителни употреби да изглеждат подобни или сходни (Генчева и др. 1994: 147). М. Мейдан (от изследователската група, събрана по инициатива на Зл. Генчева, чиито разработки са публикувани в Медиативното изказване 1996) предлага едно компромисно виждане, според което в цитирания по-горе пример в 1 л. ед.ч. става въпрос за изразяване на две стойности на медиатива (опосредствания модус в нашата терминология): адмиративна и умозаклучителна. Същото важи и за втория даден от нея пример с адмиратив в 1 л. ед.ч.:

Kol-um-u yarala-miş-ım.

bras-POSS-ACC blesser-miş-1SG

“Tiens, je me suis blessé au bras” (dit-il en ressentant la douleur ou en constatant la blessure). (Мейдан 1996:138)

(Порязъл съм си ръката!)

В други изследвания случаите на неконтролирано, несъзнателно действие (включително съпроводено с изненада) в 1 л. ед.ч. – наричани “ефектът на липсващата съзнателност” (lack of consciousness effect), дори се издигат в ролята на диагностициращ текст за доказване на наличието на граматикализирана категория “евиденциалност” (в приетата тук терминология “модус на изказването на действието”) заедно с нарративните употреби на косвеноевиденциалните форми (срв. Татевосов 2001:446-447). За същия ефект в други работи се предлага терминът “sidération”, като дори се правят опити да се аргументира чрез него водещата роля на адмиративната семантика в рамките на евиденциалността (опосредстваните глаголни модуси) (Баштюрк и др. 1996:153, вж. и коментара на А. Донабедиан в Донабедиан 2001:429).

Опитът да се разграничат случаите на изразяване на изненада в 1 л. ед.ч. и съответните употреби във 2 и 3 л. ни изглежда несъстоятелен. На първо място - и в двата случая (и в 1 л., и във 2 и 3 л.) става въпрос за заключение, което е изненадващо, тъй като съществува противоречие между две ментални състояния – неосъзнаването на извършеното действие като незнание срещу настоящото знание, представляващо осъзнаване на реалното положение чрез възстановяване на извършеното на база оставените следи, последиците, резултатите. На второ място – не само при 1 л. може да има употреби от вида “липсваща съзнателност”, особено ако се отчита разликата говорещо лице-глаголен субект. Ако говорещият съвпада с глаголният субект, то това ще бъдат употреби с “ефекта на липсващата съзнателност” в 1 л. – напр. *Ейй, явно съм заспал и съм бутнал, без да искам, чашата с кафето – целият килим е изцапан!*. Но същата липсваща съзнателност (или осъзнатост) е възможна и при 2 л. – *Ейй, явно си заспал и си бутнал, без да искаш, чашата с кафето – целият килим е изцапан!*, ако говорещото лице не съвпада с глаголният субект, а глаголният субект се характеризира с диференциаторите ‘комуникатор’ и ‘неговорещ’. Това важи и за 3 л., когато говорещото лице не съвпада с глаголният субект, а глаголният субект притежава диференциаторите ‘некомуникатор’, ‘неговорещ’ – *Ейй, явно (е) заспал и (е) бутнал, без да иска, чашата с кафето – целият килим е изцапан!*.

При първо лице, когато говорещото лице съвпада с глаголният субект, ясно изпъква умозаключителната същност на адмиративните употреби поради описаните по-горе причини от прагматичен характер. Отделянето на употребите с изразена изненада в 1 л. от другите две лица и отпращането на тези случаи с липсваща осъзнатост от страна на говорещия към умозаключителните употреби само подчертава виждането ни, че при адмиратива става въпрос именно за умозаключение (разбирано в широк смисъл като извод, констатация, обобщение, заключение). В българския език, който притежава граматикализиран начин за изразяване на умозаключение, адмиративът представлява една от специфичните употреби на умозаключителния модус.

Разгледаното взаимодействие между глаголното лице и адмиратива в българския език, а и в други езици от Балканския полуостров, ако се вземат предвид и цитираните изследвания, се различава значително от случаите на корелация между лицето и евиденциалността в някои тибето-бирмански и барбакоански езици. Става въпрос за взаимодействието на т.нар. conjunct/disjunct systems (1л./не-1 л.) с модусите на изказване на действието (евиденциалността, а в теорията на С. Деланси – миративността) (Деланси 1997, 2001; Кърноу 2000; Айхенвалд 2001). С. Деланси смята, че системите, маркиращи 1 л./не-1 л., представляват граматикализация на миративността (в други теории – на евиденциалността), т.е. изразяването на

миративност е свързано с не-1 л., а немиративността – с 1 л. (Деланси 1997, 2001). На това виждане се противопоставя Т. Кърноу, който посочва, че дистрибуцията на лицето в двете категории: миративност и 1 л./не-1 лице, е много по-различна от описаната. Авторът ясно формулира тези различия: докато немиративността функционира и в трите лица, то т.нар. conjunct marking е само за 1 л.; докато миративността е рядко явление в 1 л., може да се изразява с 2 л., но най-често е с 3 л., то т. нар. disjunct marking се свързва само в някои случаи с 1 л., но е задължително за 2 и 3 л. Тези изводи са онагледени чрез следната таблица (Кърноу 2000):

	non-mirative	conjunct	mirative	Disjunct
1 st person	OK	OK	rare	OK (non-agentive)
2 nd person	OK	no	sometimes	OK
3 rd person	OK	no	common	OK

Представихме накратко проблема за различните видове взаимодействие на лицето и модусите на изказване на действието (евиденциалността), за да открием спецификата на българския език в това отношение – възможност за употреба и в трите лица, като адмиративните употреби в 1 л. се отличават със своята експресивност поради ограничения от прагматичен характер. Прекалено силно е обаче да се твърди, че адмиративът се използва преди всичко в 3 л. трето лице, а в другите лица се употребява рядко, както напр. смята Ж. Фьойе (Фьойе 1996:119-120). Ексерпираният материал опровергава това заключение.

Цитирана литература

- Айхенвалд 2001: Aikhenvald, A. Evidentials. - Position Paper for International Workshop "Evidentiality", 6-th - 11-th August 2001, Melbourne, La Trobe University, RCLT - <http://www.latrobe.edu.au/rclt/>
- Алексова НКРР: Алексова, Кр. Непубликуван корпус разговорна реч.
- Баштюрк и др. 1996: Bastürk, M., Danon-Boileau, L., Morel, M. Valeur de -miş en turc contemporain. Analyse sur corpus. In: L'Enonciation médiatisée. (Editeur Zl. Guéncheva.) Louvain-Paris: Editions Péeters, 1996, pp. 145-157.
- Генчева 1990: Guenchéva, Zl. Valeur inférentielle et valeur "admirative" en bulgare. В: Съпоставително езиковедие, XV, 1990, N4-5, p. 47-52.
- Генчева и др. 1994: Guéncheva, Zl., Donabédian, A., Meydan, M., Camus, R. Interaction entre le médiatif et la personne. In: Faits de langues, Paris: PUF, 1994, №3, p. 139-148.
- Герджиков 1984: Герджиков, Г. Преизказването на глаголното действие в българския език. София: Наука и изкуство, 1984.
- Деланси 1997: DeLancey, S. Mirativity: The Grammatical Marking of Unexpected Information. In: Linguistic Typology 1, 1997, pp. 33-52.

- Деланси 2001: DeLancey, S. The Mirative and Evidentiality. -In: Journal of Pragmatics 33, 2001, pp.369-382.
- Донабедиан 2001: Donabédian, A. Towards a semasiological account of evidentials: An enunciative approach of –er in Modern Western Armenian. -In: Journal of Pragmatics 33, 2001, pp. 421-442.
- Дьомина 1959: Демина, Е. И. Пересказывательные формы в современном болгарском литературном языке. - В: Вопросы грамматики болгарского литературного языка. Москва: Издательство Академии наук СССР, 1959, с.326-328, 343
- Куцаров 1984: Куцаров, Ив. Преизказването в българския език. София: Народна просвета, 1984.
- Кърноу 2000: Curnow, T. Why ‘First/Non-First Person’ is not Grammaticalized Mirativity. - In: Proceedings of Australian Linguistic Society Annual Conference, ALS 2000, Melbourne-
- Медиативното изказване 1996: L’Enonciation médiatisée. (Editeur Zl. Guéncheva.) Louvain-Paris:Editions Péeters, 1996.
- Мейдан 1996. Meydan, Métiyé. Les emplois médiatifs de –miş en turc. – En: L’Enonciation médiatisée. (Editeur Zl. Guéncheva.) Louvain-Paris:Editions Péeters, 1996, p. 125-145.
- Мелчук 1998: Мельчук, И. А. Курс общей морфологии. Том II. Москва - Вена: Языки русской культуры, Wiener Slawistischer Almanach, Издательская группа “Прогресс”, 1998.
- Николова ИКРР: Николова, Цв. Интернет корпус разговорна реч на българския език - <http://www.hf.uio.no/easteur-orient/bulg/mat/Nikolova>
- Ницолова 1993: Ницолова, Р. Когнитивни състояния на говорещия, епистемична модалност и темпоралност. - В: Съпоставително езикознание, 1993, N3-4, с. 137-144.
- Ницолова 2002: Ницолова, Р. Модализованная эвиденциальная система болгарского языка. (под печат)
- Татевосов 2001: Tatevosov, S. From Resultatives to Evidentials: Multiple Uses of the Perfect in Nakh-Daghestanian Languages. - In: Journal of Pragmatics 33, 2001, pp. 443-464.
- Фьойе 1996. Feuillet, J. Grammaire synchrone du Bulgare. Paris - Institute d’Etudes Slaves, 1996.